

دینداری عامیانه: واکاوی عریضه‌نویسی برای چاه جمکران

از منظر عریضه‌نویسان

ابوتراب طالبی*

احمد سلامی**

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۱/۴

تاریخ پذیرش: ۹۵/۶/۲۰

چکیده

بررسی پدیده عریضه‌نویسی از دید کنشگران و نزدیک شدن به تجربه آن‌ها در مواجهه با امر قدسی، در جهت تشخیص نوع دینداری آن‌ها هدف این مقاله است. دو پرسش اصلی در این زمینه مطرح است. ۱- افرادی که اقدام به نوشتن عریضه و انداختن آن در چاه جمکران می‌کنند، چه نگاهی به این کنش دارند؟ ۲- این کنشگران به لحاظ سنخ دینداری، در چه سنخی جای دارند؟ این پژوهش با رویکرد تحقیق کیفی انجام شد. داده‌ها با استفاده از چند تکنیک: مصاحبه عمیق، مشاهده همراه با مشارکت، گفتگوهای دوستانه و

tatalebi@yahoo.com

* دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.

** دانشجوی دکتری دین پژوهی دانشگاه ادیان و مذاهب. (نویسنده مسئول)

بحث گروهی از میان زائران جمکران جمع آوری شد و تحلیل داده‌ها نیز با تکنیک تحلیل مضمونی انجام گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد که کنشگران به صورت غایت مندانه و با وساطت نمادها و ظواهر با امر قدسی مرتبط می‌شوند. پذیرش و انجام عریضه نویسی بر اساس سهل گیری در پذیرش باورها و صرفاً با شنیدن از «دینداران در اطراف» شکل می‌گیرد و نتیجه آن آمیختگی "باورهای اصیل" با باورهای جدید و نیز تسری تقدس به پدیده‌های جاری در زندگی و نمادسازی است. در این تحقیق دو مقوله اصلی «کنش بر مبنای موقعیت» و «کنش در شرایط اضطراب» را در تبیین رفتار عریضه نویسان کشف کردیم. در نهایت ما به این نتیجه رسیدیم که می‌توان الگوی دینداری عریضه نویسان مسجد جمکران را دینداری عامیانه نامید.

واژه‌های کلیدی: عریضه نویسی، مسجد جمکران، سنخ‌های دین داری، دینداری عامیانه.

طرح مسئله

توسل به معصومان یکی از اعتقادات شیعیان است که در شکل‌های گوناگون و در مکان‌ها و زمان‌های مختلف بروز و ظهور پیدا می‌کند.^۱ مسجد جمکران در شهر قم یکی از این مکان‌هاست. این مسجد بیشتر به واسطه انتساب به امام زمان، نزد شیعیان ایران مطرح است، ولی حضور در آن، مانند دیگر مساجد، تنها محدود به ادای نمازهای سه گانه نیست. در واقع به نظر می‌رسد مسجد جمکران به مرور از ویژگی‌های یک مسجد فاصله گرفته و رفتارها و مناسک دیگری در آن به چشم می‌خورد. امروزه با

۱- توسل در فرهنگ شیعی به معنای یافتن وسیله برای تقرب به خداست و از برخی آیات قرآن نظیر «یا ایها الذین امنوا اتقوا الله و ابتغوا إليه الوسيله؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از خدا پروا کنید و به سوی او وسیله جویید» (مائده: ۳۵) استفاده شده است. یکی از جدی‌ترین شکل‌های توسل، حضور در مزار معصومان و یاری خواستن از آنهاست.

بردن نام امام زمان نزد بسیاری از شیعیان، تصویری که به ذهن آن‌ها می‌آید، گنبد فیروزه‌ای مسجد جمکران است و این موضوع نشان از تفاوت زیاد این مسجد با سایر مساجد دارد. می‌توان گفت این مکان از هویت مسجد بودن، تا حدود زیادی فاصله گرفته است. بنابراین همان طور که شیعیان در شکلی از توسل به امام علی و امام حسین و امام رضا، به نجف، کربلا و مشهد می‌روند، توسل به امام زمان در مسجد جمکران را نیز شکل ویژه‌ای از توسل به ایشان می‌دانند. این نوع نگاه به مسجد در برخی رفتارهای زائران^۱ به خوبی قابل مشاهده است. به عنوان مثال افراد هنگام خروج از مسجد و زمانی که به درب خروجی آن می‌رسند، به سمت گنبد مسجد باز می‌گردند و به امام زمان سلام می‌کنند. این نحوه سلام کردن چیزی است که در حریم‌های امامان رایج است و نوعی خداحافظی با امام و طلب زیارت دوباره اوست. این در حالی است که مطابق اعتقاد قطعی شیعیان امام زمان زنده است و حریمی برای زیارت ندارد و در مورد مسجد جمکران چنین موضوعی نمی‌تواند موجه باشد. نصب چیزی شبیه به ضریح در اطراف محراب مسجد و تزیین درون آن با نور سبز نیز اتفاقی است که چند سال پیش افتاد و پس از آن شاهد مراجعه زائران به این اتاق شیشه‌ای و ریختن نذورات به داخل آن و بوسیدن و تبرک جستن و تشکیل صف‌های نامنظم برای نزدیکی به آن اتاق شیشه‌ای بودیم. این مثال‌ها، فاصله گرفتن مسجد جمکران را از هویت مسجدی خود به وضوح نشان می‌دهد و ما را برای درک بهتر رفتارهای زائران در آن محیط فرا می‌خواند.

۱- روشن است که اینجا زیارت به معنای بازدید از مزار مطرح نیست و تسامحی در کاربرد این اصطلاح وجود دارد.

امروزه جمعیت زیادی به مسجد جمکران مراجعه و اعمال مختلفی انجام می دهند. از جمله این اعمال خواندن نماز (نماز تحیت مسجد و نماز امام زمان)، دعا و زیارت های مربوط به امام زمان (مانند زیارت آل یاسین)، قرآن و نیز عریضه نویسی

دینداری عامیانه: واکاوی پدیده عریضه‌نویسی ... ۷۵

است. مسئولان مسجد، آمار کل زائران در سال ۱۳۹۳ را بیش از ۲۰ میلیون نفر عنوان کردند (رحیمیان، ۱۳۹۴). اما تعداد افراد حاضر در محوطه چاه، نسبت به افرادی که به اعمال دیگر می‌پردازند بسیار کمتر است. درعین حال با توجه به آمار بالای زائران به ویژه در سال‌های اخیر، همین تعداد اندک نیز قابل توجه و شایسته بررسی است. جالب اینکه در طول مصاحبه‌ها روشن شد عده‌ای از زائران، به قصد عریضه‌نویسی به مسجد آمده‌اند.

عریضه‌نویسی نوعی عرض حاجت به امام معصوم است که در قالب نوشتن حاجت بر روی کاغذ و انداختن آن در چاه مخصوص انجام می‌گیرد. درست پشت ساختمان اصلی مسجد جمکران چاهی هست که با چارچوب مربعی شکلی که شیارهایی به اندازه رد شدن کاغذ دارد، پوشیده شده است. برخی از مراجعه‌کنندگان، سعی در دیدن درون چاه دارند که به دلیل باریک بودن شیارهای حفاظ چاه و نیز تاریکی درون چاه موفق به این کار نمی‌شوند. در کنار چاه، مکانی برای نوشتن و نیز تعدادی خودکار آماده شده تا زائران به راحتی عریضه خود را بنویسند. همین طور دیواری بین بخش مردان و زنان وجود دارد.

در مجموع هدف تحقیق، شناخت و فهم عریضه نویسی و بررسی آن از منظر عریضه نویسان، برای رسیدن به نوع نگاه آن‌ها به این کنش و نهایتاً شناخت سنخ دینداری آن‌هاست. در این تحقیق ما به ویژگی‌های بینشی و کنشی افراد مورد مطالعه خواهیم پرداخت تا از این طریق بتوانیم سنخ دینداری آن‌ها را مشخص کنیم. پرسش‌های متعددی در این زمینه قابل طرح است از جمله اینکه: کسانی که به چاه مراجعه می‌کنند و این راه را برای عرض حاجت خود انتخاب می‌کنند، چه تصویری از عمل خود و جزئیات مربوط به آن دارند؟ این نحوه مواجهه آن‌ها با امر قدسی به چه شکل صورت می‌گیرد؟ افراد در این تجربه که به شکل یک کنش دینی ظهور پیدا می‌کند، چگونه با امر قدسی مرتبط می‌شوند؟ آن‌ها تا چه حد از واقعیات مربوط به چاه باخبر هستند؟ پرسش‌های اصلی تحقیق از این قرارند: عریضه نویسان جمکران، چه

درکی از کنش خود دارند؟ الگوی دینداری عامیانه تا چه حد در مورد آن‌ها صادق است؟

مروری بر زمینه‌های دینی و تاریخی عریضه‌نویسی

در قرآن و کتاب‌های روایی کهن و معتبر شیعه، دلیلی مبنی بر اثبات شرعی عریضه‌نویسی به امام غایب وجود ندارد^۱ و روایت‌های که برخی کتب مانند بحارالانوار مجلسی و المصباح کفعمی در این زمینه نقل کرده‌اند، با اشکالاتی نظیر نامشخص بودن یا عدم اعتبار منبع روایت، عدم اتصال سند به معصوم، عدم نقل در کتاب‌های کهن روایی و ... همراه است. به عنوان مثال مرحوم مجلسی، دو روایت از کتابی با عنوان عتیق غروی نقل می‌کند که نویسنده و اعتبار این کتاب مشخص نیست و امروز نیز هیچ نسخه‌ای از آن موجود نمی‌باشد (نک به: مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۹، ۲۴۵) (هم چنین نک به: کفعمی، ۱۴۰۵: ۴۰۴) (برای بررسی بیشتر اسناد عریضه‌نویسی، نک به: شهبازیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۶).

برخی گزارش‌های تاریخی نیز حاکی از عریضه‌نویسی تعدادی از اصحاب ائمه است (همان، ۸۰). حتی با فرض صحیح بودن این گزارش‌ها، نمی‌توان آن‌ها را به عنوان دلیل قطعی برای شرعی دانستن این عمل در نظر گرفت، زیرا از طرفی این عمل در بین مسلمانان عمومیت نداشته و عده کمی به آن مبادرت می‌ورزیدند و از طرفی جریان آن در عصر معصوم و اطلاع معصوم از آن، اثبات شده نیست. به همین دلیل استدلال به آن، با اشکال مواجه است. همچنین نقل‌هایی از عریضه‌نویسی برخی از علمای شیعه نیز بیان شده است (نک به: سیدنژاد، ۱۳۷۹: ۱۷-۳۷). با این حال بعد از بررسی ادله

۱- شیخ طوسی و شیخ صدوق روایاتی در باب نامه‌نگاری به امام حاضر و حتی در زمان غیبت صغری نقل کرده‌اند. روشن است که چنین روایاتی از موضوع بحث ما خارج است، چرا که در حال بررسی شکل رایج کنونی عریضه‌نویسی (بدون امکان دسترسی به معصوم) هستیم.

شرعی عریضه نویسی باید گفت که نمی‌توان به طور قطع این عمل را به شرع نسبت داد و تأیید قطعی از معصومین برای آن دست و پا کرد. با این حال منع شرعی نیز در این زمینه وجود ندارد و انجام آن، نه به قصد عمل مورد تأیید شرع، بلکه به عنوان راهی برای توسل که ممنوع نشده است، به لحاظ شرعی بدون اشکال می‌نماید.

آنچه قطعی است، این است که در لسان شرع، هیچ دلیل دال بر قداست و هیچ وجه متمایز کننده‌ای برای چاه جمکران ذکر نشده و هیچ مرجع دینی در این زمینه نقلی نداشته است. حتی در برخی منابع تاریخی ذکر شده است که در سال ۱۳۵۰ قمری آیت الله فیض به دلایلی (از جمله برخی اعتقادات خرافی شکل گرفته در حاشیه چاه)، دستور به تخریب چاه و پرکردن آن داده‌اند (فیض، ۱۳۵۰: ۲، ۶۶۸).

به نظر می‌رسد در سال‌های اخیر متولیان مسجد جمکران با تأیید عریضه نویسی، شرایط و مقدمات انجام آن را برای زائران فراهم کرده‌اند. دبیر شورای عالی فرهنگی مسجد جمکران در مصاحبه با یکی از خبرگزاری‌ها در فروردین ۱۳۸۹، ضمن بیان این که عریضه نویسی یکی از راههای توسل است و توسل جزو مبانی دینی ماست، گفت: «این نوع حرکات در دنیای امروز که با رفتار مردم انس می‌گیرد کار ویژه‌ای به شمار می‌آید.» (وافی، ۱۳۸۹). وی در رابطه با علت انداختن این عریضه‌ها صرفاً در چاه جمکران بیان کردند که «هیچ چاه خاصی، موضوعیت خاصی ندارد. کنار چاه جمکران هم نوشته شده است که این چاه هیچ موضوعیت خاصی ندارد. به علت این که حس و حالت توجه و حضور در این فضا به دلیل مسجد بیشتر است، بسیاری از زائران دوست دارند عریضه خود را در این چاه بیندازند.» «ما معتقدیم تمام این نمادها و حرکت‌های اصیل و ماندگار باید حفظ شوند، مگر اینکه زمینه سوء استفاده‌ای از آن فراهم شود و ما نتوانیم آن را از خرافات، شبهات و آفات حفظ کنیم. اما این اتفاق در رابطه با چاه جمکران رخ نمی‌دهد.» (همان). این مصاحبه، واکنش‌های متعددی همراه داشت. یکی از روحانیون در پاسخ به مصاحبه آقای وافی، ضمن انتقاد از ترویج این عمل توسط تولیت مسجد جمکران، گفت: «حقیقت آن است که این توصیه‌ها، نشانگر رواج یافتن

روش‌های نامتعارفی است که در حوزه دین به ویژه در مکانی که انتساب به حضرت مهدی علیه السلام دارد رخ می‌دهد. تبعات چنین توصیه‌هایی از یک طرف و دینی و مذهبی نشان دادن آن روش‌ها از سوی دیگر، بیش از همه راه را برای باز شدن مسیرها و مقصدهای تازه‌ای فراهم می‌کند که دشوار بتوان تعریف صحیح و صریحی در شرع از آن‌ها به دست داد.» (جعفریان، ۱۳۸۹). برخی دیگر از روحانیون در تأیید سخنان آقای وافی، نوشته‌هایی را در فضای مجازی قرار دادند و بدون توجه به انتقادات، تنها به بیان ادله شرعی عریضه‌نویسی پرداختند (نک به: مظفری، ۱۳۸۹).

با وجود ادعای دبیر شورای عالی فرهنگی جمکران در مورد محفوظ ماندن چاه جمکران از خرافات و آفات و شبهات، ما در مراجعه‌های مکرر به چاه، شاهد برخی رفتارهای نامتعارف بودیم. با وجود اینکه متولیان مسجد جمکران در حال حاضر، مسئله عدم قداست چاه را با نصب بنر و اعلامیه در اطراف چاه، به اطلاع زائران رسانده‌اند و روحانی مسئول پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی در باجه نزدیک چاه، با تأیید عدم قداست، تأکید کرد که این چاه مانند میلیون‌ها چاه دیگری است که در دنیا وجود دارد، با این حال ما در مشاهدات خود دیدیم که برخی افراد، حفاظ اطراف چاه را می‌بوسیدند، دست روی آن می‌کشیدند، خود را به آن متبرک می‌کردند، کنار حفاظ می‌ایستادند و از هم عکس می‌گرفتند، رو به چاه می‌نشستند و دعا می‌خواندند و به عبارتی همه اعمالی که تاکنون در حرم‌های ائمه شاهد بوده‌ایم، عیناً در چاه جمکران ملاحظه کردیم. نکته جالب توجه این که چنین رفتارهایی مختص زائران ایرانی نبود و به دفعات متعدد از زائران غیرایرانی نیز دیده شد. در طول مراجعات ما به چاه، از ملیت‌های مختلفی مانند هندی، پاکستانی، لبنانی و عراقی و افغانی و ... بر سر چاه حاضر می‌شدند و اقدام به عریضه‌نویسی می‌کردند.

پیشینه و چارچوب مفهومی

در مورد دینداری و انواع آن مطالعات متعددی انجام شده است (برای نمونه نک به: Jong, 1987: 11, 444-447، موسی پور، ۱۳۸۹: ۲۹-۴۰، سروش، ۱۳۷۸: ۲۲-۲۶ طالبی، ۱۳۹۴: ۱۰۰-۱۰۳). به عنوان مثال عبدالکریم سروش از سه گونه دین ورزی سخن می‌گوید: ۱- مصلحت اندیش (یا غایت اندیش) ۲- معرفت اندیش ۳- تجربت اندیش. او دینداری عامیانه را یکی از انواع دین ورزی مصلحت اندیش می‌داند و ویژگی‌هایی را برای آن برمی‌شمرد. (سروش، ۱۳۷۸: ۲۲) سایر محققان نیز هریک با توجه به مبانی نظری و داده‌های تجربی به انواع مختلف دینداری اشاره کرده‌اند. دینداری عامیانه یکی از گونه‌های دینداری است که در این قبیل مطالعات، به آن توجه شده است.

در این زمینه یکی از موضوعاتی که مورد توجه محققان بوده و عامل تقسیم بندی دینداری به گونه‌های متنوع شده است، کنش‌های دینداران است. یکی از کنش‌های دینی که در جامعه ما قابل مطالعه است، عریضه نویسی است. ما در این تحقیق، عریضه نویسی را به عنوان یک کنش بررسی می‌کنیم.

اغلب نویسندگانی که تاکنون به عریضه نویسی پرداخته‌اند، با رویکرد کلامی و درون دینی انجام شده و عریضه نویسی را به لحاظ تاریخی و با استناد به متون دینی بررسی کرده‌اند. در واقع جنبه اجتماعی این پدیده، کمتر مورد توجه محققان بوده است. به طور مثال کتاب "عریضه نویسی به اهل بیت و امام زمان" و مقالات راجع به عریضه نویسی، با استناد به کلیاتی از دین و نقل حکایت‌هایی از سیره علمای قدیم و جدید، درصدد اثبات شرعی بودن این کنش می‌باشند.

تنها متن در دسترسی که به بررسی علمی پرداخته، مقاله‌ای است با عنوان "چاه عریضه جمکران از خرافه تا واقعیت" (خانمحمدی و انواری، ۱۳۹۱: ۱۵۷). نویسنده مقاله مذکور نیز با وجود تلاش‌های خوبی که داشته، برخلاف ادعای خود نتوانسته

تحقیق اجتماعی مستقلی ارائه کند و در نهایت بیشتر به بررسی تاریخی و کلامی موضوع پرداخته است.

ضعف پیشینه در بررسی علمی موضوع، با توجه به اهمیت فهم آن به عنوان یک کنش دینی رایج، ما را بر آن داشت که با رویکردی اکتشافی وبدون دخالت دادن پیش فرض‌های مربوط به شرعی بودن یا نبودن و تنها با مواجهه مستقیم با پدیده، به فهم آن از دید کنشگران پردازیم. در واقع آن چه برای ما حائز اهمیت بود، نه ماجرای چاه و داستان عریضه نویسی، بلکه نگاه مؤمنان به این موضوع و رویکرد آن‌ها در دینداری بود. از این طریق سعی کردیم از پدیده‌ای اجتماعی-دینی درکی علمی پیدا کنیم. قطعاً این سیر جز به وسیله مواجهه مستقیم با پدیده در جهان خارج (نه از لابلائی متون و اسناد و مدارک) محقق نخواهد شد.

عریضه نویسی به مثابه کنش: با توجه به این که در این تحقیق عریضه نویسی به عنوان کنش بررسی شده است، در اینجا برای معنادار کردن بخشی از یافته‌ها و ایجاد حساسیت نظری، ارائه توضیح کوتاه در مورد مفهوم و نظریه «کنش» مفید خواهد بود. کنش رفتاری "نیت مند"، هدفمند و معنی دار است. یکی از عوامل اساسی در شکل گیری کنش از جمله کنش دینی، هدف یا اهدافی است که باعث برانگیختگی کنشگر می‌شود. پارسونز کنش را رفتار کنشگران در جهت تحقق نیت‌های نمادین‌شان در محیط‌های نمادین می‌داند و در بیان عناصر سازنده یک واحد کنشی، پس از وجود کنشگر، از هدف و وضعیت آتی که کنشگر نسبت به آن جهت گیری می‌کند، به عنوان دومین عنصر یاد می‌کند (ریتزر جورج، ۱۳۸۱: ۵۲۹). در نظریه اراده گرایانه کنش که پارسونز معتقد بود نظریه پردازان بزرگ در حال حرکت به سمت آن هستند، انسان‌ها از میان اهداف و مقاصد مختلف و هم چنین از میان وسایل گوناگون متناسب برای رسیدن به آن اهداف و بر اساس فهم و تفسیری که دارند، دست به انتخاب می‌زنند. در عین حال، تصمیم‌ها و انتخاب‌های کنشگر در خلأ صورت نمی‌گیرد، بلکه در بستر اجتماعی و به وسیله هنجارها، ارزش‌ها و موقعیت‌ها انجام می‌شود. به عبارتی محیط

اجتماعی دامنه گزینش افراد را مشخص می‌کند، ولی در نهایت این خود کنشگر است که تصمیم می‌گیرد چه هدفی را دنبال کند و چه وسایلی را برای رسیدن به آن هدف برگزیند. این خصوصیات در مورد عریضه نویسی نیز صادق است. عریضه نویسان با توجه به فضا و بسترها، موقعیت اجتماعی، گرایش و ارزش‌های خود و تفسیری که از مکان دینی (مسجد و چاه جمکران) دارند عمل می‌کنند. بدیهی است این عمل آن‌ها لزوماً "کنش عقلانی" منطبق بر "معرفت علمی" و/یا منطبق بر متون یا دستورات رسمی دینی نمی‌باشد. بر همین اساس نیز شاید بتوان آنرا در چارچوب دینداری عامیانه تحلیل کرد.

دینداری عامیانه^۱: تعاریف متعددی از دینداری عامیانه ارائه شده است. در ادامه به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

طبق رویکرد غالب قرون وسطی دینداری عامیانه گونه‌ای از دینداری است که در مقابل دین رسمی و راست کیشی^۲ قرار می‌گیرد و به واسطه انحراف از آن، منفی نیز قلمداد می‌شود. به لحاظ تاریخی این رویکرد در مواردی همراه با مقابله نهادهای رسمی دینی مانند کلیسا با دین مردم نیز بوده است. برای نمونه آگوستین و توماس دین عامیانه را با اهریمن شناسی^۳ یکی دانسته و آن را در برابر خدانشناسی^۴ قرار داده‌اند (شریعتی، ۱۳۸۴). در تعریفی دیگر، دین عامیانه با بت پرستی، خرافه و جادو مترادف است. این تعریف، دین را به عنوان بازمانده‌ای از گذشته و از دنیای سنت تلقی می‌کند که با پیشرفت علم و مدرنیته از بین خواهد رفت (همان).

۱- در این تحقیق دو اصطلاح دین عامیانه و دینداری عامیانه به یک معنا به کار رفته‌اند و اختلافات احتمالی این دو مفهوم به دلیل عدم دخالت در بحث، به صورت پیش فرض کنار گذاشته شده و معنای مراد نگارندگان لحاظ شده است.

2. orthodoxy
3. demonology
4. theology

لانگ در بحث از دینداری عامیانه به تفکیک دینداری شهری و روستایی اشاره می‌کند. مطابق این تعریف، دین عامیانه با محتواهای دین ابتدایی و دین محلی پیوند نزدیکی دارد. تمایز میان دین محلی و روستایی با دین مناطق شهری در ادوار صنعتی، مبنای این تعریف واقع شده است (long, 1987: 11, 445).

در تعریفی دیگر دینداری مردم عادی غیرروحانی^۱ که در تضاد با دینداری روحانیان^۲ است، به عنوان دینداری عامیانه مطرح شده است (Ibid). همچنین در تعاریف آمده است: دینداری عامیانه یعنی سطحی از باور و تجربه دینی که لزوماً مخالف با تعریف علما و فقها و عرفای مقبول و موجه از دین نیست، ولی با آن تفاوت دارد و در واقع بر اساس دل‌بستگی‌ها، علاقه‌ها و اولویت‌های توده مردم به ویژه طبقات اجتماعی فرودست^۳ شکل می‌گیرد (Ibid: 446).

رابین ویلیامز دین عامیانه را مجموعه مشترکی از عقاید، شعائر و نمادها که در خدمت ایجاد احساس فراگیر وحدت، حتی در جامعه‌ای که غرق نزاع و برخورد است، می‌داند. او اشاره به دینی دارد که در میان همه مردم مشترک است (Vrijhof, 1979: 2).

در مجموع می‌توان گفت در این تعاریف و نیز تعاریف دیگر (نک به: long, 1987: 11, 444-447 و همچنین: موسی پور، ۱۳۸۹: ۲۹-۴۰) در تمایز میان دینداری عامیانه و سایر اشکال دینداری چند عامل برجسته می‌باشد: ۱- طبقه و ساختار اجتماعی و اقتصادی ۲- ساخت و شکل زندگی (شهری یا روستایی). بعضی از نویسندگان نیز صرفاً به بیان یک یا تعداد اندکی از ویژگی‌های این نوع دینداری پرداخته‌اند و به تعریف جامعی نرسیده‌اند. گذشته از این، باید به این نکته نیز اشاره شود که برخی از موضع‌گیری‌ها، رویکردی منفی و تخفیفی در بحث از دینداری عامیانه به چشم می‌خورد.

1. laity
2. clergy
3. subclass

به نظر می‌رسد برای دستیابی به فهم درستی از موضوع عریضه نویسی، اولاً باید به طور مستقیم با کنشگران مواجه شد. ثانیاً لازم است نگاه منفی به موضوع را کنار بگذاریم و با رویکردی همدلانه به آن نظر افکنیم. بنابراین در این تحقیق عریضه نویسی به عنوان پدیده‌ای که توسط مردم فهم و زیست می‌شود، بررسی خواهد شد. بهتر این است که پیش داوری‌های خود را کنار گذاشته و سعی در بیرون کشیدن مفاهیم از دل باورها و رفتارهای دینی داشته باشیم. مطابق این رویکرد که به نوعی می‌توان آن را پدیدارشناسانه دانست، دینداری عامیانه محصول تلفیق نظریات دینی با آن چیزی است که زندگی مردم نامیده می‌شود. این نحوه از دینداری با آنچه که در متون دینی آمده و حاصل کار نظریه پردازان دینی است، متفاوت است.

با توجه به آنچه گفته شد، معتقدیم دینداری عامیانه عبارتست از: واقعیتی اجتماعی (از مظاهر، اعمال، اشکال و گرایش‌های دینی) که توسط بیشتر مردم زیست می‌شود و واجد مؤلفه‌هایی به شرح زیر است^۱:

- دینداری عامیانه، نوعی دینداری خاموش است که نه با کلام، بلکه با رفتار بیان می‌شود. در این شکل از دینداری، بیشتر از آن که با نظریات دینی سر و کار داشته باشیم، با کنش مواجهیم و این کنشگران هستند که با زندگی روزمره خود، دینداری عامیانه را تعریف می‌کنند. روندی که باعث شکل‌گیری دینداری عامیانه است از مردم آغاز و به مردم ختم می‌شود.

- دینداری عامیانه بانفوذ و ماندگار است، چون به اعماق جامعه نفوذ کرده و در لحظه لحظه زندگی مردم حضور دارد (از تولد تا مرگ).

- دینداری عامیانه، شکلی از دینداری با واسطه است که به گوهر دین نزدیک نمی‌شود. در این باره، دو مقوله قابل توجه است:

۱- این مؤلفه‌ها با استفاده از الگوی خانم شریعتی و اعمال تغییراتی در آن، تنظیم شده است (شریعتی، ۱۳۸۴).

یک: وساطت ظواهر و مناسک. در شکل عامیانه دینداری، سر و کار مردم با ظواهر و آیین‌های دینی است و عمدتاً به ظواهر اکتفا می‌شود به گونه‌ای که تنها شرط دینداری، رعایت آداب و مناسک است. بنابراین آموزه‌هایی که نمود ظاهری ندارند و گاهی به عنوان گوهر دین از آن‌ها یاد می‌شود مانند اخلاص، برای ارزیابی میزان دینداری افراد، مورد توجه قرار نمی‌گیرند. نمادها، تصاویر و شمایل دینی نیز نقش برجسته‌ای در دینداری مردم دارند.

دو: وساطت نمایندگان. این شکل از دینداری، به مرکز و محور دین که کتاب مقدس و سنت پیامبر است، تنها با واسطه نزدیک می‌شود و به همین جهت در حیات دینی مردم، واسطه‌ها حضور عینی تری دارند.

- دینداری عامیانه ترکیبی و امتزاجی است. نوعی از دینداری است که خالص نیست و آمیخته به آموزه‌های غیردینی است. و همواره شاهد نفوذ رسوب‌های سنت در آن هستیم.

- دینداری عامیانه تفکیک‌گذار نیست. امر قدسی، در شیء و انسان، حلول و به امور نامقدس سرایت می‌کند، به گونه‌ای که قدسی و غیرقدسی در هم آمیخته می‌شوند.

- دینداری عامیانه امیدوارانه است، به گونه‌ای که حتی اگر مردم از طرف دین، پاسخ مثبتی به خواسته‌هایشان دریافت نکنند، باز به آن امیدوار خواهند بود. دینداران در این شکل از دینداری، منتظر پاسخ فوری به درخواست‌هایشان نیستند.

- دینداری عامیانه غایت‌مند است و دینداران در التزام به باورها و دستورات دینی، به کارکردهای عینی و ملموس آن، از جمله رسیدن به حوائج و آرزوها، پیشگیری از وقوع آسیب‌ها و بلاها و ... توجه ویژه‌ای دارند.

- در دینداری عامیانه گزاره‌ها سهل و روان و بدون آزمودن پذیرفته می‌شوند. پذیرش باورهای دینی بدون نیاز به استدلال و برهان جدی اتفاق می‌افتد. قواعد در این نوع دینداری به گونه‌ای دیگر است و راه‌های ساده تری در میان است: مثلاً دیدن

خواب یا شنیدن از فردی که به دینداری معروف است یا پخش در رسانه‌هایی که توسط دینداران اداره می‌شود.

- دینداری عامیانه، انتخابی و سلیقه‌ای است. هرکس با توجه به شرایط خویش دست به انتخاب می‌زند و از دین اصیل، آن چیزی را برمی‌گزیند که بیشتر می‌پسندد. برخی تعصبات در این انتخاب سرنوشت ساز هستند.

پیش فرض‌های نظری در روش کیفی به منزله دیدگاهی در موضوع مورد مطالعه و روایتی مقدماتی از فهم، موضوعیت می‌یابند و در طول تحقیق، دوباره تدوین می‌شوند و شرح و بسط می‌یابند. در این رویکرد نظریه‌ها به مثابه اموری مقدماتی و نسبی به حساب می‌آیند، و بر افراد مورد مطالعه اعمال نمی‌شوند، بلکه در حین تحقیق و از طریق کار روی داده‌ها، کشف و صورتبندی می‌شوند. در ادامه با توجه به ملاحظات یادشده و بدون آنکه قصد آزمون تئوری داشته باشیم؛ عریضه نویسی را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

روش تحقیق

این تحقیق با توجه به خصوصیات موضوع و پیشینه بسیار محدود از یک سو و هدف آن (وجه اکتشافی داشتن و غیرتعمیمی بودن آن) از سوی دیگر، با رویکرد کیفی انجام شده است. پس سعی شده که عریضه نویسی از دید مراجعه کنندگان به چاه جمکران فهم شود. بدیهی است ما در پژوهش کیفی، در پی فهم آن هستیم که مردم چگونه تجربه‌های خود را توضیح می‌دهند و معنا می‌کنند. این روش بر دیدگاه تفهیمی یا تفسیرگرایانه مبتنی است و به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به وجود آمدن جهان اجتماعی توجه دارد (کاترین و رأس من، ۱۳۷۷: ۵۷).

برای نظم بخشی به روش پژوهش از "نظریه پردازی داده محور" استفاده کردیم. در این روش برخلاف فرایند تحقیق خطی و سرچشمه گرفته از نظریه، به داده‌ها و

میدان مورد مطالعه اولویت داده می‌شود. در این تحقیق رفت و برگشت مداومی بین مبانی نظری و داده‌های میدانی وجود داشته است^۱. ما در این راستا ضمن بهره‌گیری از مطالعات و نظریه‌های پیشین، به منظور نزدیک شدن به تجربه عریضه‌نویسان، به دفعات متعدد در محل مذکور حاضر شده و به نوشتن عریضه مشغول شدیم و در همان حال سعی نمودیم به تعامل با مراجعه‌کنندگان، و گفتگو با آن‌ها پردازیم.

از آنجا که پژوهش کیفی با هدف فهم و توصیف یک تجربه یا پدیده انجام می‌گیرد، استراتژی نمونه‌گیری، بر همین اساس و با توجه به فرضیه ابتدایی پژوهشگر در مورد پدیده به صورت هدفمندپیش می‌رود. با توجه به اینکه جامعه مورد تحقیق طیف وسیعی از مراجعه‌کنندگان به چاه جمکران بود، در انتخاب نمونه‌ها سعی شد تنوع در جنسیت، سن و پوشش لحاظ شود. بنابراین در این تحقیق از روش نمونه‌گیری هدفمند^۲ استفاده شد^۳. کار نمونه‌گیری، و مصاحبه را تا جایی ادامه دادیم که اصطلاحاً به اشباع نظری دست یافتیم. یعنی ادامه بررسی داده جدیدی به ما نمی‌داد. به عبارتی مشاهدات جدید تا زمانی در دستور کار ماقرار داشت که منجر به بروز تفاوت در تحلیل‌ها می‌شد. وقتی داده‌های حاصل از مشاهده و مصاحبه تکرار شد، آن را متوقف کردیم.

مصاحبه‌ها با استفاده از پرسشنامه راهنما و به صورت باز انجام شدند. پرسشنامه راهنما بر اساس سؤالات اصلی تحقیق و در جهت نزدیک شدن به درک کنشگران از

۱- همانگونه که فلیک می‌گوید: درک اولیه مان از واقعیت‌های مورد مطالعه را باید فهمی مقدماتی تلقی کنیم و با افزودن اطلاعات جدید و ناسازگار از این درک اولیه فراتر رویم.» (فلیک، ۱۳۸۷: ۱۱۱)

2. purposive sampling

۳- داده‌ها در شیوه نمونه‌گیری هدفمند، همزمان با جمع‌آوری، کدگذاری و تحلیل می‌شوند و این تفسیر همزمان، مبنایی برای تصمیم‌گیری درباره نمونه‌گیری خواهد بود. «این تصمیم‌گیری تنها به حوزه انتخاب موارد نمونه، محدود نمی‌شود، بلکه تصمیم‌گیری درباره نوع داده‌هایی که در ادامه باید گردآوری شوند و در موارد حاد، تغییر روش را نیز شامل می‌شود.» (فلیک: ۱۳۸۷، ۱۱۰).

پدیده عریضه نویسی و در نهایت، رسیدن به نوع دینداری آن‌ها تنظیم شد. سؤالات از دو حال خارج نبود: یا ناظر به نوع نگاه عریضه نویسان به عریضه نویسی بود و یا ناظر به نوع نگاه آن‌ها به دین (به طور مطلق). ضمن اینکه در دل هر سؤال، یک یا گاهی چند مورد از مؤلفه‌های دینداری عامیانه لحاظ شد که بالطبع پاسخ‌ها یا به تأیید وجود آن مؤلفه در فرد کنشگر و یا به نفی آن منجر می‌شد. پس پرسشنامه راهنما دربردارنده همه مؤلفه‌های مذکور در چارچوب مفهومی در دینداری عامیانه بود ولی در مصاحبه‌ها و گفتگوها خود را محدود به آنها نکرده بودیم. با تعداد ۲۶ نفر از مراجعه کنندگان به چاه، در زمان‌های مختلف، به طور مثال تعدادی در شب چهارشنبه (پرازدحام‌ترین زمان مسجد جمکران)، تعدادی در شب جمعه و با تعدادی نیز در روزهای دیگر، مصاحبه انجام شد. بحث گروهی نیز با افرادی که به شکل خانوادگی یا با جمع دوستان و همکاران مراجعه کرده بودند، انجام گرفت.

داده‌ها با تمرکز بر مضامین اصلی، همزمان با گردآوری، طی عملیات کدگذاری، تجزیه و مفهوم سازی شدند و در کنار یکدیگر قرار گرفتند. در فرایند کدگذاری، خردکردن و فهم متن و پیوند اجزاء به دست آمده با یکدیگر اتفاق افتاد و سرانجام به تدوین مقوله‌ها و رسیدن به مفهوم نظری منتهی شد.

یافته‌ها

۱- غایتمندی، هدف و نیت در کنش دینی: عرض حاجت، طلب خیر

چرایی عریضه نویسی و مراجعه به چاه، جزء نخستین پرسش‌های ما از مصاحبه شوندگان بود. با طرح این مسئله به دنبال آن بودیم که بدانیم عریضه نویسان با چه هدف و نیتی، اقدام به این کنش کرده‌اند و چرا از میان اهداف و مقاصد مختلف و همچنین از میان وسایل گوناگون برای رسیدن به اهداف مذکور، کنش عریضه نویسی را انتخاب کرده‌اند. در ادامه چند نمونه از بیان افراد آمده است.

آقای «الف» (۳۰ ساله / ورامین) در این زمینه می‌گوید: "حاجتی دارم، اگر آقا حاجتمو بده چهل هفته هر سه شنبه میام اینجا".
آقای «ع» (۳۰ ساله / قم، که به گفته خود بیش از ۴۰ بار مراجعه کرده بود) می‌گوید: "برای رسیدن به حوایجمون عریضه نوشتیم".
خانم «ح» (۲۵ ساله) اظهار داشت: "یک بار نوشتم و حاجتم برآورده شد، الان دوباره اومدم".

برخی افراد به نوع حاجت خود نیز اشاره کردند:

خانم «م» (۲۷ ساله / خراسان شمالی): "اولین بار که اومدم حاجت خواستم که با همسرم بیام و الان با همسرم آمده ام".
پاسخ متفاوت یکی از مصاحبه‌شوندگان (خانم «ب» ۴۰ ساله / تهران) این بود که:

"حاجت خاصی ندارم، این یه نوع درد دله، قانون جاذبه ست، به هر کائناتی ارتباط برقرار کنی به سوی خودت برمیگرده. اگر خیر باشه، خیر برمی‌گرده".

همانگونه که در پاسخ‌ها ملاحظه شد، مسئله عرض حاجت، نیت مشترک عریضه‌نویسان بود. ما از تعبیری نظیر «حاجت» و «رسیدن به حاجت» در پاسخ به چیستی نیت و هدف کنش، دریافتیم که اقدام به عریضه‌نویسی از جانب کنشگران، با هدف عرض حاجت به شخص معصوم (امام زمان) از طریق نوشتن نامه خطاب به او صورت گرفته است. توجه به این هدف، ما را به مؤلفه غایت‌مندی در دینداری عامیانه می‌رساند. در عریضه‌نویسی، بیشترین کنش‌های دینی با نیت رسیدن به دستاوردهای مفید و عینی انجام می‌شود. داشتن زندگی خوب و برطرف شدن سختی‌ها و مشکلاتی نظیر بیماری‌ها و کمبودها و ... مقاصدی هستند که در رویکرد غایت‌مندانه در دینداری، برای انجام کنش‌های دینی، هدفگیری می‌شوند. بنابر این مطابق آن چه از داده‌ها بر می‌آید، حاجت گرفتن، جلب خیرات و رفع مشکلات، با عنوان مؤلفه «غایت‌مندی» در

کنش دینداران، به وضوح در عریضه نویسی قابل مشاهده است. حتی موردی مانند خانم «ب» که گفته بود حاجت خاصی ندارد، از بازگشت خیر به عنوان نتیجه و ثمره عریضه نویسی سخن گفت و به طور ضمنی بر رویکرد غایتمندان در دینداری صحه گذاشت.

اینجا ذکر نکته‌ای ضروری است: با توجه به این که عریضه نویسی ماهیتاً وسیله‌ای برای بیان حاجت به شمار می‌آید، آنچه از داده‌ها به دست آمد، قابل پیش بینی و در سازگاری کامل با ذات این پدیده بود. در عین حال باید توجه داشت که انتخاب این کنش از میان انواع کنش‌هایی که در مسجد جمکران مطرح است (و در مقدمه ذکر شد)، نشان دهنده برجسته بودن مؤلفه غایتمندی در دینداری عامیانه است، زیرا از میان اعمالی که در مسجد انجام می‌شود، تنها عریضه نویسی است که مختص به عرض حاجت است و سایر اعمال مانند نماز و دعا و قرآن، بدون در نظر داشتن حاجت و تنها برای کسب پاداش و جلب معنویت نیز انجام می‌شوند، در حالی که عریضه نویسی بر مدار عرض حاجت است.

۲- درک و شناخت کنشگران از عریضه نویسی

برای نزدیک شدن به درک عریضه نویسان از کنش خود، لازم بود از شناخت آن‌ها نسبت به عریضه و چاه مطلع شویم. به این منظور پرسش‌هایی را ناظر به اینکه ماجرایی چاه چیست و در مورد آن چه می‌دانید، طرح کردیم.

تنوع جالبی در پاسخ‌ها وجود داشت. یک دسته از افراد به طور کلی ابراز بی‌اطلاعی کردند و صرفاً بر اساس شنیدن اینکه یک جایی هست که حاجت را می‌نویسی و می‌اندازی و حاجت می‌دهد یا ممکن است حاجت دهد، اقدام کرده بودند. ما این دسته از پاسخ‌ها را که ناظر بر عدم آگاهی از جزئیات عریضه نویسی بود، در دو طیف تقسیم بندی کردیم:

- کنش براساس فضای اجتماعی و موقعیت:

ما در مشاهدات خود، به دفعات متعدد، شاهد حضور دسته جمعی کاروان‌های زیارتی در محوطه چاه و اقدام به عریضه‌نویسی بودیم. در این کاروان‌ها افرادی بودند که بعد از مصاحبه با آن‌ها دریافتیم که هیچ اطلاعی از عریضه‌نویسی ندارند و با سؤال از روحانی یا مسئول کاروان یا دوستانشان، صرفاً از اصل قضیه یعنی اینکه باید حاجت نوشت و در چاه انداخت، مطلع شده‌اند. هم چنین بعضی از مصاحبه‌شوندگان که به صورت انفرادی به جمکران آمده بودند، اذعان کردند که تنها از دوستانمان شنیدیم که اینجا چاه حاجت است.

در این موارد، فرد کنشگر صرفاً به واسطه قرار گرفتن در موقعیتی خاص، اقدام به عریضه‌نویسی نموده و در لحظه و بدون برنامه ریزی و آگاهی قبلی، خود را مواجه با انجام کنشی دیده که حتی اگر سودی برای او نداشته باشد، ضرری نیز در پی نخواهد داشت. کنش این نوع افراد صرفاً به واسطه حضور در موقعیت مکانی و زمانی خاص و از سر الگوبرداری از اطرافیان بود. این مؤلفه در عریضه‌نویسی (کنش بر مبنای موقعیت) چیزی است که از مشاهده و هم چنین تصریح برخی پاسخ‌ها به دست آمد و ما پیش از مواجهه با داده‌ها، درباره آن، فرضی نداشتیم.

- کنش ناشی از اضطرار:

«کنش ناشی از اضطرار» در شرایط مضطر شدن فرد دیندار به دلیل برآورده نشدن حاجات و نتیجتاً امتحان کردن همه راه‌های رسیدن به حاجت، اتفاق می‌افتد. بسیاری از افراد دیندار بهترین راه حل مشکلات را توسل به دین و استعانت از امر قدسی می‌دانند. این درخواست ممکن است به شکل‌های گوناگونی صورت گیرد و احیاناً پاسخی دریافت نشود. وقتی فرد دیندار به شیوه‌های مختلف یاری می‌طلبد و به نتیجه

نمی‌رسد، به حد اضطراب می‌رسد و این اضطراب، ضرورت یا امکان بررسی جزئیات شیوه عرض حاجت را از بین می‌برد. همین که شخص بداند این راه، راهی است که احتمالاً به برآورده شدن حاجت او منتهی می‌شود، برای وی کافی است. در میان مصاحبه شوندگان، فردی بود که با دست‌های پر از عکس رادیولوژی و ...، به محوطه چاه آمده بود تا بعد از ناامیدی از دکترها و سایر راه‌های بهبودی، شفای خود را از این طریق به دست آورد.

کنشگران در دو طیف «کنش بر مبنای موقعیت» و «کنش ناشی از اضطراب»، آگاهی درستی از مختصات عریضه نویسی و جایگاه آن نداشتند و صرفاً از اصل مسئله حاجت نویسی مطلع بودند.

در مقابل، دسته‌ای از پاسخ‌ها به ذکر جزئیات عریضه نویسی و احوالات چاه و سرنوشت عریضه‌ها اشاره داشتند. در جریان انجام این مطالعه عده اندکی از افراد، چاه را یک چاه معمولی دانستند.

برای نمونه آقای «چ» (۳۰ ساله) می‌گوید: "من پرسیدم این چاه چیز خاصی؟ گفتند جریان خاصی نداره. این نامه را می‌نویسی و باید تو نهر آب بیاندازی، اینجا می‌اندازی و بعد میان این نامه‌ها رو خالی می‌کنن." در سایر موارد افراد از انتساب چاه به امام زمان سخن گفتند.

خانم «د» (۳۲ ساله) اظهار می‌دارد: "میگن امام زمان روزای سه شنبه نامه‌ها رو می‌خونه". آقای «ه» (۳۵ ساله/مشهد): "جاییه که خود امام زمان اومده. تاریخچه رو که بخونید این برنامه‌ها و نقشه‌ها همه نقشه‌های خود امام زمانه. اومده پیش مثلثه جمکرانی^۱ گفته همچین جایی، همچین کارایی بکن. نقشه این چاه هم مال خود امام زمانه،

۱- حسن بن مثله جمکرانی کسی است که طبق برخی نقل‌ها، از سوی امام زمان دستور ساخت مسجد جمکران به او داده شد و او اقدام به ساخت مسجد کرد (رک به: مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۳، ۲۳۰).

خودش گفته این کار رو بکنن". خانم «ت» (۵۰ ساله): "امام زمان سر این چاه غیب شده. نامه رو هرچی می‌خوای، می‌نویسی و می‌اندازی، خودش مأمور داره میاد می‌بره، امام زمان می‌خونه و حاجات رو می‌ده". خانم «ن» (۲۰ ساله/مشهد): "چاهی بوده که نائبات امام زمان از طریق این چاه با امام زمان ارتباط داشتند". آقای «ک» (۲۵ ساله): "اینجا زمینش زمین بهشته. آقا امام زمان نماز می‌خونن اینجا". آقای «ر» (۳۳ ساله/شهرکرد): "چیزی که قبلاً شنیدم اینه که هرکی نامه بنویسه امام زمان میاد تو به روز خاصی می‌خونه و حاجتا رو برآورده می‌کنه". خانم «س» (۲۳ ساله): "شب چهارشنبه‌ها امام زمان میاد اینجا" آقای «ش» (۲۷ ساله): "چاه مال خود امام زمانه. می‌گن میاد... نمی‌دونم... بهش وحی میشه".

با کدگذاری پاسخ‌های عریضه‌نویسان به چند مقوله رسیدیم:

- وساطت ظواهر، نمادسازی، تسری تقدس و عدم تفکیک امر قدسی و

غیرقدسی

اول اینکه با توجه به تصویری که عریضه‌نویسان از انتساب چاه به امام زمان و نیز تأثیر این انتساب در برآورده شدن حاجات داشتند تاجایی که بسیاری از آن‌ها به صراحت گفتند چون خود امام زمان این نامه‌ها را می‌بیند، حاجات به برآورده شدن نزدیک تر است؛ می‌توان فهمید که این شکل از عرض حاجت در نگاه کنشگران، واجد ویژگی خاصی است که آن را از انواع دیگر مثل دعای شفاهی در خانه متمایز می‌کند.

مفاهیم در دینداری عامیانه، با بروز و ظهورشان، وجود پیدا می‌کنند و شخص دیندار مستقیماً با مقولات سروکار ندارد، بلکه تنها به واسطه نمادها و شمایل دینی با امر قدسی مرتبط می‌شود. فرد دیندار به دنبال ظواهر و نمادهایی مانند نوشتن حاجت بر روی یک کاغذ و بعد انداختن آن در یک چاه مشخص می‌رود تا از آن طریق به امر قدسی تقرب جوید. این نوع دینداری، برون‌گرا و با وساطت ظواهر است و به تشبیه

نزدیک می‌شود، در حالی که دین اصیل تأکید زیادی بر تنزیه دارد (تقرب به امر قدسی به واسطه عریضه).

نکته دومی که از پاسخ‌ها به دست آمد و با مشاهدات ما تأیید شد، مقوله تسری تقدس و عدم تفکیک بین امر قدسی و غیرقدسی است. دین با تأکید بر ضرورت حفظ حرمت برخی امور، نوعی تقدس برای آن‌ها قائل می‌شود. مراد از این تقدس، گاهی تقدس مادی به معنای حفظ احترام نسبت به ظاهر شیء و گاهی تقدس معنوی یعنی توجه همه جانبه و التزام است. به طور مثال تأکید بر حفظ احترام مصحف قرآن و سفارشاتمانند عدم جواز لمس نوشته‌های آن بدون وضو یا عدم جواز هر کاری که بی احترامی به حساب بیاید، نوعی تقدس مادی ایجاد کرده است. مفهوم «مقدس» در دین اصیل، مصادیق مشخص و محدودی دارد که در منابع متقن و دست اول دینی بیان شده است. لکن این مفهوم در دینداری عامیانه از مصادیق محدودی که در دین اصیل بیان شده، تجاوز می‌کند و به مصادیق جدیدی می‌رسد. به عبارتی تقدس مادی که به واسطه انتساب اشیاء به امر قدسی به دست می‌آید، دیگر محدود به مصادیق مشخص شده، نمی‌ماند و اشیائی مقدس شمرده می‌شوند که در منابع اصیل دینی دلیلی مبنی بر تقدس آن‌ها وجود ندارد. برای نمونه ما در مشاهدات خود، دیدیم که برخی افراد، بر حفاظ آهنی ورودی چاه دست می‌کشیدند و آن را می‌بوسیدند. یا سر بر حفاظ می‌گذاشتند و با حالت تضرع دعا می‌خواندند. در یک مورد، مرد نسبتاً مسنی دیده شد که گوشی تلفن خود را روی حفاظ چاه گذاشت تا شخصی که در حال مکالمه با او بود، از طریق تلفن حاجات خود را نزد چاه بازگو کند. کارهایی مانند بستن پارچه و انداختن پول و قرآن و حتی طلا در چاه، از دیگر رفتارهای قابل توجه در این زمینه بود که به نوعی بیانگر تقدس چاه و موارد مرتبط با آن در نزد کسانی است که به این کارها مبادرت می‌ورزند.

جنسیت و عریضه نویسی: نکته قابل توجه دیگر این بود که رواج چنین مواردی در بین زنان به مراتب بیش از مردان بود. به طوری که در اوقات پرازدحام (معمولاً شب‌های چهارشنبه و شب‌های جمعه) در قسمت بانوان، نرده‌ای دورتادور حفاظ چاه کشیده می‌شد تا مانع از نزدیک شدن آن‌ها به ورودی چاه گردد. در عوض، خانمی کنار چاه می‌ایستد تا نامه‌ها را درون چاه بیندازد. ما علت این کار را از مسئولین جویا شدیم. گفتند که بعضی از خانم‌ها در چاه، طلا و قرآن می‌اندازند و به همین دلیل از نزدیکی آن‌ها به چاه جلوگیری می‌کنیم. مسئله جنسیت و نقش آن در دینداری عامیانه موضوع قابل تأملی است که بررسی آن مجال دیگری می‌طلبد. اهمیت این موضوع زمانی روشن می‌گردد که بدانیم طبق مشاهدات، تقریباً در همه اوقات، حضور بانوان چندین برابر مردان بوده است.

در مجموع برای تبیین این نوع رفتارها می‌توان گفت احتمالاً حس نمادسازی است که باعث می‌شود دینداران تقدس را به اشیاء و زمانهای فی نفسه نامقدس تسری دهند و آن‌ها را مقدس بیندارند. ارتباط با چیزی که حداقل نمادی از آن و مکانی برای آن وجود دارد، به مراتب سهل‌تر از درک تصور لامکانی و لازمانی امر مقدس است. به

عبارتی ما بین دو مقوله «وساطت ظواهر» و «تسری تقدس» رابطه‌ای کشف کردیم. حس نمادسازی و برون‌گرایی در افراد دیندار منجر به تسری تقدس به امور نامقدس می‌شود.

وساطت ظواهر و نمادسازی ← تسری تقدس

همچنین هنگام جمع‌آوری داده‌ها دریافتیم (و گاهی برای افزایش اطمینان، به بحث و بررسی بیشتر پرداختیم) که نوعی آمیختگی آموزه‌های دینی با آموزه‌های غیردینی در رفتار و گفتار عریضه‌نویسان وجود دارد. این مقوله را در ادامه بیشتر توضیح خواهیم داد. در اینجا می‌توان نتیجه بررسی ابعاد شناختی کنش عریضه‌نویسی به اختصار در سه محور بیان کرد:

- عدم شناخت کافی و اقدام صرفاً تقلیدی یا اضطراری
 - انتساب چاه به امام زمان و در مواردی تقدس قائل شدن برای چاه
 - باور به تأثیر چاه در برآورده شدن حوائج
- از این یافته‌ها به مقولات ذیل رسیدیم: ۱- کنش بر مبنای موقعیت ۲- کنش ناشی از اضطرار ۳- وساطت ظواهر و نمادسازی ۴- تسری تقدس ۵- ترکیبی و امتزاجی بودن ابعاد شناختی.

۳- روش و منابع شناختی در کنش عریضه‌نویسی

برای ما جالب بود که بدانیم مراجعه کنندگان از چه طریقی از چاه باخبر شده‌اند و آنچه که درباره چاه می‌دانند، از چه کسی شنیده یا کجا خوانده‌اند. به همین منظور معمولاً بعد از آگاهی از میزان شناخت آن‌ها نسبت به کنش، راجع به منبع شناختی و در برخی موارد راجع به اینکه به طور کلی، پاسخ سؤالات دینی خود را از چه منابعی دریافت می‌کنند، پرسیدیم.

منابع نامشخص و/یا "در دسترس" شخصی: بیشترین پاسخ‌ها، نقل قول از کسانی بود که ماهیت آن‌ها معلوم نبود. جواب‌ها با تعبیری نظیر «میگن» یا «شنیدم» آغاز می‌شد.

خانم «ح» (۲۵ ساله) اظهار داشت: "میگن امام زمان میان اینجا و این نامه‌ها رو می خونن." آقای «ق» (۳۲ ساله/خراسان شمالی): "شنیدم که امام زمان میاد می خونن." آقای «ه» (۳۵ ساله/مشهد): "شنیدم داماد نمی‌شده زن خوب گیرش نمی‌مونه، نوشته گیرش اومده."

آنچه باعث شکل‌گیری بسیاری از رفتارهای دینی در دینداری عامیانه است، نه شنیدن از منابع معتبر دینی، بلکه شنیدن از «دینداران در اطراف» است.

در برخی پاسخ‌ها به طور مشخص بیان شد که از چه کسی راجع به چاه شنیده‌اند.

آقای «الف» (۳۰ ساله/ورامین): "زندایی‌ام که معلم قرآنه تو تهران قضیه چاه رو گفته بود... خودش همه حاجتاشو گرفته." آقای «ذ» (۲۵ ساله/چهارمحال و بختیاری): "مادر بزرگ من خیلی مذهبی، می‌گفت یه بار اینجا خوابیده بودم، یه آقایی اومد و به من گفت که حاجت رواست و رفت و آرزویی که داشتم برآورده شد. چون مادر بزرگ من واقعاً به این اعتقاد داره." آقای «ج» (۳۰ ساله): "از زوار شنیدم که چاه هست." خانم «ب» (۴۰ ساله/تهران): "مادرم گفته بود چاه رو که هست."

نمود مؤلفه وساطت را به خوبی می‌توان در پاسخ‌ها ملاحظه کرد. ما در بیان مؤلفه‌های دینداری عامیانه از نقش واسطه‌گری نمایندگان دین سخن گفتیم. ممکن است از این عناوین اینگونه برداشت شود که کسانی که به طور رسمی، مسئولیت بیان دین را در جامعه به عهده دارند، متکفل وساطت میان دین و عامه مردم هستند. اما با توجه به یافته‌های مربوط به منابع شناخت دینی، دریافتیم که باید توسعه‌ای در مفهوم نماینده دین ایجاد شود، به این معنا که منابع رجوع دینی مردم، دچار تغییری بنیادین

شده و انحصاری که در گذشته وجود داشته، امروزه رواج ندارد. بسیاری از عریضه نویسان نیازی به بیان منبع محکم و قابل اعتماد در پاسخ‌هایشان نمی‌دیدند و برایشان صرف شنیدن از کسانی که آن‌ها را به دینداری می‌شناسند و قبول دارند، در پذیرفتن و عمل کردن، کافی بود.

در شکل عامیانه دینداری، آن چه که مطرح و سرنوشت ساز است، سخن نمایندگان دین؛ نه به معنی کسانی است که رسماً سمت پاسخگویی دینی به عهده دارند، بلکه کسانی است که به صفت دینداری شناخته می‌شوند. عامل این اتصاف هم چیزی جز عمل به ظواهر دینی نیست. یعنی همانطوری که در دینداری عامیانه، عمل به ظواهر، تعیین کننده است و هرکس مناسک دینی را بهتر و مفصل‌تر به جا آورد، مؤمن تر خواهد بود. هم چنین مرجع دینداری عامیانه در شکل گیری باورها و رفتارهای دینی، کسانی هستند که از لحاظ تقید به مناسک و نمودهای دینی از جمله رعایت آداب و ظواهر (که مطابق آموزه‌های دینی پوسته دین به شمار می‌روند) پیشرو هستند. همانگونه که در پاسخ‌ها ملاحظه شد، مهم‌ترین عامل انگیزه ساز برای رجوع به چاه، شنیدن از کسانی همچون مادر بزرگ، معلم قرآن، دوستان و سایر زوار جمکران بوده است. تقریباً در هیچ یک از پاسخ‌ها حرفی از نمایندگان رسمی دین زده نشد، بلکه «دینداران در اطراف» نقش کلیدی در شکل گیری باورهای افراد، حول محور عریضه نویسی داشتند.

در عین حال ما در مشاهدات خود به مواردی برخوردیم که نقش برخی نمایندگان رسمی دین را در این زمینه نشان می‌داد. این موارد در حوزه‌های نهادی و جمعی نمود بیشتری داشت. یکی از این موارد، کاروان زائران پاکستانی بود که به همراه روحانی خود به محوطه چاه آمده بودند. روحانی کاروان برگه‌های عریضه را به تعداد افراد کاروان تهیه کرده و همزمان با دادن برگه به آن‌ها، توضیحی کوتاه می‌داد با این مضمون که هر کس باید دعای خود را روی کاغذ بنویسد و در چاه بیندازد تا مستجاب شود. در این مورد، روحانی نقش خود را در شکل دهی به اعتقاد مؤمنان ایفا می‌کرد.

مورد جالب دیگر، کاروان زائران لبنانی بود که آن‌ها نیز به همراه روحانی خود به جمکران آمده بودند و عریضه می‌نوشتند. برای ما جالب بود که تصور روحانی لبنانی کاروان را از عریضه‌نویسی بدانیم. از او پرسیدیم که ماجرای این چاه چیست؟ او به زبان عربی گفت که فقط دعای خود را روی کاغذ مخصوص می‌نویسی و آن را به چاه می‌اندازی تا به صاحب العصر برسد و در آخر با تکان دادن دست و سر، عدم اطمینان یا عدم اطلاعات کافی‌اش را فهماند که بیشتر از این چیزی نمی‌داند یا این که بیشتر از این چیزی نیست.

در میان مصاحبه‌شوندگان، شخصی بود که از عدم تقدس چاه و معمولی بودن آن سخن گفت و ما در ادامه گفتگو، متوجه شدیم که این موضوع را از روحانی مستقر در باجه پاسخگویی به سؤالات شرعی نزدیک چاه، شنیده است. می‌توانیم بگوییم کسانی که با آن‌ها مصاحبه داشتیم، در این زمینه مراجعه‌ای به باجه پاسخگویی به سؤالات شرعی نداشتند و گرنه با پرسش از مسئول پاسخگویی، متوجه واقعیت ماجرای چاه می‌شدند. این افراد یا کمترین تردیدی در باورهای خود نسبت به چاه نداشته یا نیازی به کامل کردن اطلاعاتشان در این زمینه ندیدند. آن‌ها بیشتر به دنبال برآورده شدن حوائج خویش بودند و دانستن واقعیت چاه برای آن‌ها اهمیت چندانی نداشته است. به عبارتی می‌توان گفت مراجعه‌کنندگان از دو حال خارج نبودند: یا با قطعیت اعتقاد به چاه داشتند یا اگر تردیدی داشتند، نیازی به برطرف کردن آن نمی‌دیدند. چرا که تردید آن‌ها احتمالاً متوجه مسئله‌ای غیر از حاجت دادن بوده است. در این رویکرد، یقین به حاجت گرفتن با تردیدهای دیگر قابل جمع است، به گونه‌ای که مثلاً تردید در انتساب چاه به امام زمان، تأثیر منفی بر کنش افراد نخواهد گذاشت.

یکی دیگر از مقولاتی که در پاسخ‌ها ردیابی شد و وجه مشترک آن‌ها بود، پذیرش سهل و بدون آزمون باورها بود. دینداری عامیانه نیازی به مستندگویی و بیان حقایق اصیل با زبانی اصیل ندارد. در حقیقت، وجود یا عدم وجود مستندات شرعی در مورد باورهای دینی، نزد عامه مردم یکسان است. دینداری عامیانه اعتنایی ندارد به اینکه آیا

دلایلی برای تقدس چاه وجود دارد یا نه و بدون توجه به این موضوع، اقدام به بوسیدن و تبرک جستن از چاه می‌کند. در این شکل از دینداری، صرف شنیدن از دیگران، برای حکم به شرعی بودن رفتار کافی است. این ویژگی منجر به ترکیبی و امتزاجی شدن دینداری عامیانه می‌شود. به همین سبب است که در این شکل از دینداری، شاهد انواع و اقسام اعتقاداتی هستیم که برای برخی از آن‌ها به هیچ وجه نمی‌توانیم ادله دینی دست و پا کنیم (بسیاری از این اعتقادات ورودی‌های سنت و قومیت هستند، برخی از آن‌ها زاده نحوه تربیت و برخی دیگر نیز متأثر از اقتضائات زندگی جدید و عوامل دیگر).

۴- اطمینان به اعتبار دانسته‌های مربوط به کنش عریضه نویسی

در دسته چهارم پرسش‌هایمان سعی کردیم به میزان اطمینان عریضه نویسان به دانسته‌های راجع به چاه دست یابیم. در این زمینه خانم «ب» (۴۰ ساله/تهران) می‌گوید:

"چیزی که هست حتماً به ریشه‌ای داره. تا نباشد چیزی که مردم نگویند چیزها. دین هیچ وقت اشتباه نمی‌گه حقو می‌گه." خانم «د» (۳۲ ساله): "مردم از اینجا نتیجه گرفتن که میان و سر و گردن میشکنن برا امام زمان. اینا حقیقته و کسایی که قبول نمی‌کنن یه جور مشکل دارن." آقای «الف» (۳۰ ساله/ورامین): "بعضیا که چاه رو زیر سؤال می‌برن اصلاً امام زمانو قبول ندارند و با یه مشت اراجیف مختوشستشو می‌دن. معلم دینی‌ها این همه درس خوندن و از بزرگان پرسیدن." آقای «ه» (۳۵ ساله/مشهد): "اومه کاراشون بی حساب کتاب نیست. واقعیت داره. همچین چیزی بوده."

در شکل عامیانه دینداری، عقاید اصیل دینی با ورودی‌های غیردینی چنان به هم آمیخته و ممزوج شده‌اند که تشخیص آن‌ها از یکدیگر و اتخاذ یکی و کنارگذارن دیگری، از دید دینداران غیرممکن به نظر می‌رسد. در مواجهه با این شکل دینداری، امکان تشکیک در باورها وجود ندارد، چرا که حکم دینی بودن بر همه آن‌ها به یک

اندازه بار می‌شود. در بررسی موضوع تحقیق، هر بار خواستیم در مسئله چاه تشکیک کنیم، بعضاً اینگونه برداشت می‌شد که اصل وجود امام زمان را انکار می‌کنیم. در این شکل از دینداری، به دلیل امتزاج آموزه‌های دینی و غیردینی، امکان تفکیک عقاید اصیل و ناب از ورودی‌های غیر دینی که گاهی خرافه‌ناامیده می‌شوند، وجود ندارد. این مسئله امکان گفتگو را در دینداری عامیانه از بین می‌برد. ما نمی‌توانیم با عامه مردم در ارتباط با برخی باورها گفتگوی مناسبی داشته باشیم و همین که احساس تشکیک در باورهای دینی و ورود به منطقه ممنوعه دست دهد، به سرعت با واکنش‌های منفی آن‌ها روبرو خواهیم شد.

۵- واکنش عریضه‌نویسان در صورت برآورده نشدن حاجات

این سؤال به دو شکل مطرح شد. در مورد کسانی که برای بار اول عریضه می‌نوشتند، به این شکل که «اگر حاجت برآورده نشد، دوباره می‌آیی یا نه؟» و در مورد کسانی که بارهای متعددی عریضه نوشته بودند می‌پرسیدیم که «شما که حاجت نگرفته‌ای، چطور دوباره عریضه می‌نویسی؟»

آقای «ق» (۳۲ ساله/خراسان شمالی) می‌گوید: «اگرم حاجت نمی‌گرفتم باز می‌اومدم. همیشه هرچی از خدا خواستم داده و اگر نداده باز خدا رو شکر می‌کنم، چون حتماً به حکمتی بوده.» خانم «م» (۲۷ ساله/خراسان شمالی): «اگر هم حاجت برآورده نشده شاید به نفعمون نباشه. مثلاً ما نماز می‌خونیم اگه خدا به چیزی رو نداد دیگه نباید نماز بخوانیم؟ به ما گفتن که این کار رو انجام بدیم. مثلاً گفتن اگه در روز ۲۷۰ بار یا کریم بگید رزق و روزی تون زیاد میشه، نمی‌شه بگیم ما نمی‌خواد یا کریم رو بگیم و ای خدا همین جور رزق و روزی مون رو زیاد کن؟ یا اینکه بگیم نمی‌خواد دعای توسل بخونیم؟» خانم «ب» (۴۰ ساله/تهران): «اگر حاجت روا نشد ببین

خیرری تو کاره." آقای «الف» (۳۰ ساله/ورامین): "اگر خدا حاجت نمی‌ده شاید شما لیاقتشو نداشته باشی یا به صلاح نیست، مثلاً اگر بده ممکنه بدبخت بشی، اگر عقل سالم داشته باشی می‌دونی که یه صلاحی تو این ندادن هست."

تقریباً در همه پاسخ‌ها عنصر امیدواری دیده می‌شود. مطابق تعریف دینداری عامیانه گفتیم که یکی از مؤلفه‌های این سنخ دینداری، رویکرد امیدوارانه است. مؤمنان در صورت برآورده نشدن حاجاتشان، دلسرد نمی‌شوند و به گونه‌های دیگری عرض حاجت می‌کنند. همه مصاحبه‌شوندگان اتفاق نظر داشتند بر اینکه اگر خدا دعایی را مستجاب نمی‌کند، حتماً مصلحتی در کار است و خدا با این کار خیر ما را می‌خواهد و ما حق اعتراض به او را نداریم. اختیار همه کارها به دست اوست و او بهتر می‌داند که چه کاری را چه زمانی انجام دهد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

برخورد مستقیم با عریضه نویسی به مثابه یک واقعیت اجتماعی، ما را به مجموعه‌ای از مقولات یا مفاهیم اجتماعی رساند که با کنار هم قرار دادن آن‌ها و یافتن رابطه بین آن‌ها، به نوع خاصی از دینداری در عریضه نویسی رسیدیم که با خصوصیات دینداری عامیانه قابل تحلیل است. در این نوع دینداری ویژگی‌های زیر قابل تشخیص است:

- در این نوع دینداری، کنشگران با نگاهی غایت‌مندانه و به دنبال دستاوردهای عینی و ملموس و برطرف شدن مشکلات زندگی، اقدام به کنش دینی می‌کنند. آن چیزی که از مصاحبه‌ها به دست آمد، انگیزه کارکردگرایانه در مبادرت به عریضه نویسی بود.

- دسته‌ای از کنشگرها بدون داشتن اطلاعات حداقلی و صرفاً به واسطه حضور در موقعیت مکانی و زمانی خاص و تقلید یا الگوبرداری از اطرافیان اقدام به نوشتن

دینداری عامیانه: واکاوی پدیده عریضه‌نویسی ... ۱۰۳

عریضه می‌کنند. ما از این مقوله با عنوان «کنش بر مبنای موقعیت» یاد کردیم. هم چنین نوع دیگری از کنش با عنوان «کنش در شرایط اضطرار» را در یافته‌ها شناسایی کردیم.

- نمادها و ظواهر در دینداری عامیانه نقش جدی دارند. شخص دیندار نه به طور مستقیم و بی واسطه، بلکه با وساطت ظواهر و به عنوان مثال از طریق نوشتن حاجت بر روی کاغذ و انداختن در چاه، با امر قدسی مرتبط می‌شود. این نوع دینداری، برونگرا و با وساطت ظواهر است و به تشبیه نزدیک می‌شود.

- در دینداری عامیانه تقدس مادی ناشی از انتساب اشیاء به امر قدسی، محدود به مصادیق معین شده در دین اصیل نمی‌ماند و چیزهایی مقدس شمرده می‌شود که دلیلی از دین، مبنی بر تقدس آن‌ها وجود ندارد. این مفهوم از مشاهده رفتارهای تبرک جویانه افراد هنگام عریضه نویسی به دست آمد. هم چنین دریافتیم که می‌توان میان مقوله تسری تقدس و مقوله نمادسازی رابطه مثبتی را جستجو کرد.

- آنچه باعث شکل‌گیری کنش دینی در دینداری عامیانه است، نه شنیدن از منابع معتبر دینی، بلکه شنیدن از «دینداران در اطراف» است. ما از یافته‌ها به این نتیجه رسیدیم که باید توسعه‌ای در مفهوم نماینده دین ایجاد شود. امروزه منابع رجوع دینی مردم، دچار تغییری بنیادین شده و انحصاری که در گذشته وجود داشته، دیگر رواج ندارد. در رویکرد جدید، نیازی به منابع محکم و قابل اعتماد دیده نمی‌شود و صرف شنیدن از کسانی که به دینداری شناخته می‌شوند، در پذیرفتن کلامشان و عمل کردن بر طبق آن کافی است.

- یکی دیگر از مقولاتی که در پاسخ‌ها ردیابی شد، پذیرش سهل و بدون آزمون باورها بود. دینداری عامیانه در پذیرش آموزه‌ها سهل‌گیرانه عمل می‌کند و نیازی به حصول یقین نمی‌بیند و در صورتی که وسیله با اهداف کارکردی متناسب باشد، نه تنها به دنبال بررسی بیشتر نمی‌رود، بلکه خود در صدد انتشار همان دیدگاه بر می‌آید. این سنخ دینداری، نیازی به مستندگویی و بیان حقایق اصیل (رسمی) با زبانی اصیل ندارد و وجود یا عدم وجود مستندات شرعی در مورد باورهای دینی، نزد عامه مردم یکسان است.

- در شکل عامیانه دینداری، آمیختگی و ترکیب عقاید اصیل دینی با ورودی‌های غیردینی دیده می‌شود. شکل‌گیری برخی رفتارهای پیرامونی در عریضه نویسی، ناشی از همین امتزاج و یکی شدن باورهای قابل انتساب به دین و باورهای غیرقابل انتساب به دین است. این دو دسته چنان به هم آمیخته و ممزوج شده‌اند که اتخاذ یکی و کنارگذاشتن دیگری از دید دینداران، غیرممکن به نظر می‌رسد. در مواجهه با شکل عامیانه دینداری، تشکیک در باورها بسیار دشوار است، چرا که حکم دینی بودن بر همه آن‌ها به یک اندازه بار می‌شود.

- رویکرد امیدوارانه از دیگر مقولاتی بود که به دست آمد. مؤمنان در این رویکرد در صورت برآورده نشدن حاجاتشان دلسرد نمی‌شوند و به امید دستیابی به حوایج، به گونه‌های دیگری عرض حاجت می‌کنند. همه مصاحبه‌شوندگان اتفاق نظر داشتند بر اینکه اگر خدا دعایی را مستجاب نمی‌کند، حتماً مصلحتی در کار است.

با توجه به یافته‌های تحقیق می‌توان دینداری عامیانه را به عنوان نوعی از دینداری در ایران مورد مطالعه بیشتر قرار داد. نتایج این مطالعه مؤید وجود مهم‌ترین مؤلفه‌های دینداری عامیانه در جامعه مورد تحقیق است. در عین حال در برخی موارد به مقولاتی رسیدیم که در مرور ادبیات آنها را نیافتیم. یکی از ثمرات این بحث، اذعان به تفاوت دین در شکل مکتوب و نظری با "دین زیسته" شده توسط مردم است. به نظر می‌رسد اگر بابتی به روی مطالعات مربوط به دینداری عامیانه در فضاها و موارد دیگر گشوده شود می‌توان فهم بهتری از دین و دینداری در ایران به دست آورد.

منابع

- قرآن کریم.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹)، *علما درباره عریضه‌نویسی در چاه جمکران نظر دهند*،

خبرآنلاین، <http://www.khabaronline.ir>، ۱ اردیبهشت ۱۳۸۹، (دسترسی در

(۱۳۹۴/۶/۱۵)

دینداری عامیانه: واکاوی پدیده عریضه‌نویسی ... ۱۰۵

- خان‌محمدی، کریم و انواری، محمدرضا. (۱۳۹۱)، چاه عریضه مسجد جمکران از خرافه تا واقعیت، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، شماره ۳۷.

- رحیمیان، محمدحسن. (۱۳۹۴)، پیوست فرهنگی قم تهیه شود/حضور ۲۰ میلیون زائر طی سال ۹۳ در جمکران، *خبرگزاری مهر*، <http://www.mehrnews.com>
شناسه خبر: ۲۷۷۴۷۱۷، ۲۰ خرداد ۱۳۹۴، (دسترسی در ۱۴/۶/۱۳۹۴)

- ریتزر، جورج. (۱۳۸۱)، *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه: محسن ثلاثی، (چاپ ششم)، تهران: انتشارات علمی.

- زمانیان، علی. (۱۳۸۸)، دین عامیانه یا دینداری موروثی، *شبکه اینترنتی آفتاب*، آدرس اینترنتی: <http://www.aftabir.com>، کد مطلب: A166435، ۲۶ فروردین ۱۳۸۸، (دسترسی در ۱۵/۱/۱۳۹۳)

- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۸)، اصناف دین ورزی، *مجله کیان*، شماره ۵۰، ۲۲-۲۶.
- سید نژاد، سیدصادق. (۱۳۷۹)، *عریضه نویسی به اهل بیت و امام زمان*، (چاپ اول) قم: انتشارات مسجد جمکران.

- شریعتی، سارا. (۱۳۸۴)، تأملاتی درباره دین داری عامیانه، *شبکه اینترنتی آفتاب*، آدرس اینترنتی: <http://www.aftabir.com>، کد مطلب: A18372، ۶ اسفند ۱۳۸۴، (دسترسی در ۱۵/۱/۱۳۹۳)

- شهبازیان، محمد و بالادستیان، محمدمبین و شاکری زواردهی، روح الله. (۱۳۹۲)، بررسی و تحلیل اسناد عریضه نویسی با تأکید بر آسیب‌های آن، *فصلنامه انتظار موعود*، شماره ۴۲.

- طالبی، ابوتراب و الهه براق علیپور. (۱۳۹۴)، گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۶۹.

- فلیک، اووه. (۱۳۸۷)، *درآمدی بر تحقیق کیفی*. (چاپ اول)، تهران: نشر نی.

- فیض قمی، عباس. (۱۳۵۰)، *گنجینه آثار قم*، ج ۲، قم: چاپ مهراستوار، جلد دوم.

- کفعمی، *المصباح*. (۱۴۰۵)، قم: انتشارات رضی.
- مارشال، کاترین و ب راس من، گرچن. (۱۳۷۷)، *روش تحقیق کیفی*، ترجمه: علی پارسایان و محمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*. (چاپ دوم)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مظفری، کریم. (۱۳۸۹)، پاسخی به مقاله حجت الاسلام والمسلمین رسول جعفریان درباره عریضه نویسی، *خبرآنلاین*، <http://www.khabaronline.ir>، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۸۹، (دسترسی در ۱۳۹۴/۱/۱۵)
- موسی پور، ابراهیم. (۱۳۸۹)، *مقدمه‌ای بر پژوهش دین عامیانه*، (ترجمه: و گزینش)، تهران: نشر جوانه توس.
- وافی، مرتضی. (۱۳۸۹)، دلایل عریضه‌نویسی/سرانجام عریضه‌های درون چاه جمکران، *خبرگزاری مهر*، <http://www.mehrnews.com>، شناسه خبر: ۱۰۶۶۱۹۷، دوشنبه ۳۰ فروردین ۱۳۸۹، (دسترسی در ۱۳۹۴/۶/۱۵).

- Long, Charles H. (1987), *popular religion*, {in} *the encyclopedia of religion*, edited by Mircea Eliade, v11: 443-447, NewYork: Macmillan.
- Vrijhof, Pieter Hendrik and Jacques waardenburg (1979), *official religion and popular religion, Analysis of a theme for religious studies*, Paris-NewYork: mouton publishers.

جدول مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	نام مستعار	جنسیت	سن	محل سکونت	پوشش ظاهری
۱	الف	مرد	۳۰	ورامین	مرتب و دینی
۲	ب	زن	۴۰	تهران. سعادت آباد	با آرایش
۳	ج	مرد	۳۰	-	نامرتب
۴	د	زن	۳۲	-	نامرتب
۵	ه	مرد	۳۵	مشهد	معمولی
۶	ر	مرد	۳۳	شهرکرد	خیلی مرتب
۷	ز	مرد	۲۲	چهارمحال و بختیاری	معمولی/ورزشکار
۸	د	مرد	۲۵	چهارمحال و بختیاری	معمولی/ورزشکار
۹	ذ	مرد	۲۵	چهارمحال و بختیاری	معمولی/ورزشکار
۱۰	س	زن	۲۳	-	معمولی/تازه عروس
۱۱	ش	مرد	۲۷	-	معمولی/تازه داماد
۱۲	چ	مرد	۳۰	-	معمولی
۱۳	ح	زن	۲۵	-	معمولی
۱۴	خ	زن	۳۵	-	نامرتب
۱۵	ت	زن	۵۰	-	نامرتب
۱۶	ف	زن	۴۰	-	معمولی و مرتب
۱۷	ق	مرد	۳۲	خراسان شمالی	مرتب
۱۸	م	زن	۲۷	خراسان شمالی	مرتب
۱۹	ن	زن	۲۰	مشهد	معمولی
۲۰	ک	مرد	۲۵	-	معمولی
۲۱	ط	زن	۵۵	قم	دینی
۲۲	ع	مرد	۳۰	قم	دینی
۲۳	ض	زن	۴۰	کاشان	معمولی
۲۴	ل	زن	۱۵	کاشان	معمولی
۲۵	غ	زن	۴۰	مشهد	معمولی
۲۶	پ	زن	۶۵	مشهد	معمولی

